

FAŠIZEM IN SLOVENSKE IZKUŠNJE

Pričujoče besedilo na kratko predstavlja in analizira nekatera politična gibanja, ki so na slovenskem etničnem ozemlju delovala od začetka 20. let prejšnjega stoletja pa vse do 2. svetovne vojne in so v tedanjih razmerah izstopala po svoji ideologiji in tudi politični taktiki, ki jih je vsaj po nekaterih elementih približevala italijanskemu fašizmu. Za gibanja v predvojni Jugoslaviji je bilo značilno zavzemanje za integralno jugoslovanstvo in tudi uporaba nasilnih metod do političnih nasprotnikov. Ta gibanja kot tudi t.i. Slovenska vladna stranka na Primorskem se med Slovenci niso uveljavila.

Ključne besede: fašizem, Orjuna, Zbor, Primorska, okupacija

Slovenci so v prvi polovici 20. stoletja imeli mnogotere izkušnje s fašizmom. Predvsem so bili objekt njegovega nasilja, njegovih raznarodovalnih in uničevalnih načrtov ter tudi konkretnih tragičnih postopkov. O tem, kaj vse so primorski Slovenci v času med obema vojnama doživeli s strani italijanskega fašizma in čemu so bili podvrženi tudi ostali Slovenci v času okupacije in 2. svetovne vojne, govorijo že mnoge domače in tudi tuje študije in monografije, zato v tem besedilu tega ne bomo ponavljali oziroma povzemali. Osredotočili se bomo le na predstavitev tistih političnih pojavov in gibanj v omenjenem obdobju, ki so kazali vsaj določene značilnosti fašizma, ali z drugimi besedami, kdaj in v kakšnih oblikah so bili Slovenci, ko govorimo o fašizmu, tudi subjekt. Zadevno vprašanje bi se torej lahko tudi glasilo: ali in v koliko je obstajal tudi slovenski fašizem?

Uvodoma naj v tej zvezi zgolj kot zanimivost omenimo slovensko Narodno socialistično stranko, ki se je leta 1919 razvila iz liberalnega sindikalnega gibanja ter iz disidentov liberalne in socialdemokratske stranke. V programskem smislu je zastopala oblikovanje »samoniklega jugoslovanskega socialističnega družbenega reda, v katerem naj postane bogastvo last teh, ki ga ustvarjajo«.¹ Stranka se je sicer kasneje vrnila v objem liberalnega tabora, a v danem trenutku je bilo intrigantno predvsem njeno ime, resnici na ljubo manj za sodobnike kot za kasnejše zgodovinarje, ime, ki je neposredno spominjalo na Hitlerjevo Nacionalsocialistično delavsko stranko v Nemčiji.² To pa je tudi skoraj vse, kar bi lahko fašističnega našli pri njej, toda takšno razumevanje je po svoje otežila zanimiva epizoda iz leta 1921, ko se je eden od voditeljev stranke Branimir Kozinc v Münchnu slučajno srečal s Hitlerjem, po enem izmed njegovih fanatičnih govorov v mestni pivnici. Bodoči nemški firer mu je celo ponudil sodelovanje, a je Kozinc to odklonil, češ da Hitlerjeva stranka sploh ni socialistična, saj sprejema denar od kapitalistov, celo od židovskih, proti katerim govori. Hitler je odvrnil, da je to sicer res, a da v politiki ne more biti morale, s čimer pa se Slovenec ni strinjal. Po običajnih frazah in medsebojnih željah po uspešnosti njunih strank sta se razšla.³ No, slovenska nacionalsocialistična stranka je kmalu zatem prenehala obstajati, medtem ko je Hitlerjeva dosegla neslutene »uspehe«.

* dr., višji znanstveni sodelavec, Inštitut za novejšo zgodovino, Kongresni trg 1, 1000 Ljubljana, Boris.Mlakar@inz.si

1 Perovšek, *Slovenski avtonomizem*, str. 166.

2 Mikuž, *Oris zgodovine Slovencev*, str. 194; Zečevič, *Na zgodovinski prelomnici*, str. 108–112.

3 Perovšek, *Srečanje Hitler-Kozinc*, str. 270.

Omenjeno srečanje pa je ostalo zabeleženo kot eno redkih, če ne že edino osebno srečanje kakega Slovenca s Hitlerjem.

Nekako v istem času pa se je pojavilo gibanje, ki je sodobnikom vzbujalo prav resne asociacije z italijanskim fašizmom, in sicer ne toliko zaradi svojega programa, temveč vsled svojega načina nastopanja. To je bila Organizacija jugoslovanskih nacionalistov, Orjuna, ki je bila ustanovljena marca 1921 v Splitu, sicer najprej pod drugim imenom. To, da je bila ustanovljena v Dalmaciji in da se je nato najbolj razširila v Sloveniji, ni bilo slučajno, saj so velik del njenega članstva v začetku predstavljali emigranti z zasedenega italijanskega ozemlja. Gotovo je v subjektivni zavesti njenih ustanoviteljev in pripadnikov njena prva naloga bil prav boj proti italijanski zasedbi oziroma osvoboditev Primorske in Istre. To so izvajali s propagando in predvsem s sabotažami oziroma oboroženimi akcijami na italijanskem ozemlju, zaradi takih in drugačnih nasilnih dejanj pa se jih je mnogo znašlo tudi pred sodišči tostran in onstran meje.⁴ Ob koncu 20. let je Orjuna sicer izgubila vodilno vlogo v oboroženem protifašističnem boju, predvsem zaradi spremenjenega odnosa jugoslovanskih oblasti do njenega delovanja v Jugoslaviji in posledično zaradi njene splošne oslabitve. Je pa zanimivo, da je v letu 1924 v Trstu nastal prav v organizaciji orjunašev t.i. prvi Tiger. Ker se je le-ta vse bolj osamosvajal od Orjune, je na pritisk iz Ljubljane nastala začasna združena organizacija pod imenom Orjunavit, toda zaradi nesmotrnega nasilja Orjune ter zaradi denarnih malverzacij njenih članov je prišlo spet do spora, pri čemer se je Orjuna kmalu tako rekoč umaknila s Primorske, kjer je vodstvo protifašističnih akcij prevzel novi Tigr. So pa fašistične oblasti v Italiji ter njihove diplomatske službe v Jugoslaviji o Orjuni skrbno zbirale informacije še globoko v 30. leta.⁵

Glede na zgoraj navedeno bi lahko sklepali, da Orjuna le ni mogla imeti zveze s fašizmom, saj se je vendar prav ona bojevala proti (italijanskemu) fašizmu. Toda pregled njenega programa in predvsem načina delovanja v sami Sloveniji in drugod po Jugoslaviji daje malce drugačen vtis. Poveden je bil že pogled na njen statut, katerega 2. člen namreč predvideva, da bo organizacija svoj program uresničevala ne samo s pomočjo vseh moralnih in intelektualnih moči, temveč »po potrebi tudi fizičnih moči svojih članov«.⁶ Nadalje ji je program narekoval, da bo energično nastopala proti vsakemu delovanju, ki bi moglo ogroziti edinstvo naroda in države ter da se bo bojevala proti vsem pojavom, ki izražajo stremljenje za separatizmom, plemenskim ali verskim in končno, da bo pomagala »pri zgraditvi edinstvenega raso-nacionalnega jugoslovanskega tipa in izrazite jugoslovanske nacije«. Prav programska določba o uporabi nasilja je ob registraciji pri oblasteh vzbujala pomisleke. Drugod je bil njen statut sicer kmalu potrjen, le Ivan Hribar se je kot pokrajinski namestnik za Slovenijo upiral in je v organizaciji že tedaj videl podobnosti z Mussolinijevim gibanjem, a je moral vsled pritiskov od zgoraj in menda celo zaradi fizičnih groženj orjunašev tudi on popustiti.⁷

Sedež Orjune je bil v Splitu, vodil pa jo je Centralni odbor, znotraj njega pa še ožji Direktorij na čelu z Ljubom Leontićem. Po posameznih območjih so Orjuno predstavljali pokrajinski (oblastni) odbori, v mestih s številčnejšim članstvom mestni odbori, ob tem da so se sestajale tudi občasne pokrajinske skupščine. Iz Dalmacije se je organizacija širila drugam po Jugoslaviji, pri čemer je videti, da se je najbolj zakoreninila prav v Sloveniji. Tu je začelo izhajati tudi njeno istoimensko glasilo, pri čemer je gibanje kmalu imelo svoje odbore v kakšnih 20 slovenskih krajih, tako da se je konec marca 1923 lahko

4 Melik, *Orjunaši na sodišču*, str. 247–253.

5 Kacin-Wohinz, *Prvi antifašizem*, str. 49–61; ACS, PS, AGR, G 1, b. 245.

6 *Statut in program*, str. 3; Perovšek, *Programi političnih strank*, str. 49–51. Avtor najnovejše analize ideologije Orjune je Stevo Đurašković.

7 Hribar, *Moji spomini*, str. 510–513.

vršila že pokrajinska skupščina vseh slovenskih Orjun.⁸ Predsednik slovenske orjunske organizacije je postal inž. Marko Kranjc, ki je bil vsekakor zanimiva osebnost. Na tirolski fronti je med vojno prebegnil na italijansko stran in se v vrstah jugoslovanskih prostovoljcev bojeval proti Avstriji. Toda po italijanski zasedbi Primorske je Kranjcu, ki je bil doma z Bistriškega, postala glavni sovražnik država Italija. Emigriral je v Jugoslavijo in tam je bila ena izmed njegovih prvih potez ob zavzemanju za integralno jugoslovanstvo prestop iz katoliške vere v pravoslavje, ime pa je iz Ferdo spremenil v Marko, z očitno aluzijo na srbskega srednjeveškega junaka. Zaradi svoje orjunaške dejavnosti je izkusil tudi zapore in bil ob zatonu Orjune kot inženir kemije premeščen, nekateri pravijo, da izgnan, v Skopje.

Železna disciplina in kompaktnost v organizaciji, to je bila orjunaška deviza. Že na prvem kongresu v Splitu je bilo sklenjeno, da se morajo tega držati oziroma izvesti do »skrajnih meja«. Članstvo je bilo tako vzgajano v borbenem duhu, ki je mejil na fanatizem, pri čemer naj bi pripadniki bili pripravljeni za svoje ideje tudi umirati, kar je predpostavljalo tudi bojevanje s fizičnimi sredstvi. Da bi lahko svoje akcije čim bolj uspešno oziroma učinkovito izvajala, je Orjuna pod vodstvom četniškega vojvode Ilija Trifunovič-Birčanina ustanovila svoje akcijske čete.⁹ Na tem mestu ga je nasledil slovenski »veliki čelnik«, že omenjeni Kranjc. Svojevrsten vitalizem in moško nastopaštvo, to sta bili značilnosti pojavljanja orjunaških akcijskih čet. Med odmevne akcije v tem smislu spada tudi »osvojitve« vrha Triglava avgusta 1923, ki naj bi pred italijanskimi apetiti zagotovila simbol slovenstva Jugoslaviji.¹⁰ Ob tem je Orjuna ves čas uživala podporo centralistično usmerjene Samostojne demokratske stranke oziroma njenega voditelja Svetozarja Pribičevića, za katerega se je več ali manj upravičeno domnevalo, da je ustanovitelj Orjune pravzaprav on sam.¹¹ Tudi Orjuna po drugi strani ni skrivala simpatij za to stranko in jo je podpirala ob volitvah. V tem smislu Orjuna pač ni bila povsem samostojen politični dejavnik, čeprav je imela takšne ambicije; to je že bil eden od kriterijev, ki jo je ločil od drugih »pravih« fašističnih gibanj po Evropi. Toda eden od konstitutivnih elementov fašizma je brez dvoma bil skrajni nacionalizem. V tem smislu je treba pri Orjuni poudariti njeno fanatično zastopanje koncepta jugoslovanskega integralnega nacionalizma, torej ideje o obstoju enega in enotnega jugoslovanskega naroda. To je nadgrajevala še z revolucionarno frazeologijo, saj naj bi v državi uvedli nacionalno revolucijo in zatem diktaturo nacionalistov.

Orjunaši so se med seboj nazivali kot bratje in ne morda kot tovariši, kar je bilo sicer običajno med fašisti. Večino njenih članov so tvorili pripadniki sokolskih in telovadnih društev, v socialnem oziru pa drobni obrtniki, nižji uslužbenci in tudi marginalni del delavstva. Toda k organizaciji je pristopilo tudi nekaj vidnih imen iz slovenskega kulturnega življenja, med katerimi je bil slej ko prej najpomembnejši pisatelj Vladimir Levstik, z Orjuno pa je simpatiziral tudi pesnik Alojz Gradnik.¹² Določene simpatije zanj, a predvsem za italijanski fašizem, je kazal še stari politik Fran Šuklje. Ob tem so nekateri s fašizmom vsaj v posrednem smislu povezovali tudi pisatelja Vladimirja Bartola, ki je v znamenitem Alamutu predstavil orientalsko varianto totalitarne družbe in to v zagonetnem, v obsojilnem in hkrati morda tudi afirmativnem sporočilu.¹³ Ni bilo mogoče spregledati tudi razmeroma velikega števila simpatizerjev Orjune med študenti ljubljanske univerze, ki so

⁸ Bartulović, *Od Revolucionarne Omladine*, str. 80–126.

⁹ Gligorijević, *Profašistička organizacija »Orjuna«*, str. 123–143.

¹⁰ Kacin-Wohinz, *Prvi antifašizem*, str. 50; Mikuž, *Oris zgodovine Slovencev*, fotografija za str. 304.

¹¹ Matkotič, *Svetozar Pribičević*, str. 127–135.

¹² Vidmar, *Moj obraz*, str. 130.

¹³ Šuklje, *Sodobniki mali in veliki*, str. 259–261; Legiša, *Odgovor slovenskih pisateljev*, str. 244.

v začetku 1924 ustanovili Akademski klub Orjuna. Večje podpore pa njegovi člani med kolegi niso dosegli, predvsem zaradi nasilnega odnosa do drugih študentskih skupin.¹⁴ Drugače so obstajali celo poskusi ustanovitve delavske Orjune, pač z željo, da bi med delavstvom omejili vpliv socialistov in komunistov. Finančno podporo je Orjuna dobivala od liberalno usmerjenih manjših podjetnikov, včasih pa jo je tudi izsilila. Poskusila pa je doseči finančno oziroma gospodarsko samostojnost in to v obliki t.i. Ekonomske Orjune, ki naj bi bila nekakšna kreditna, trgovska in industrijska zadruga hkrati. Poskus je doživel neuspeh.¹⁵

Poleg že omenjenih italijanskih fašistov in domačih komunistov je Orjuna za svoje sovražnike razglasila še klerikalce, narodne manjšine in tudi Jude. T.i. klerikalci so bili zaradi svojega pripisanega jim separatizma na udaru seveda predvsem v Sloveniji. Antisemitizem je bil v njeni propagandi vsekakor zaznaven, vendar orjunaši Judov niso fizično napadali. Drugače je bilo z drugimi omenjenimi nasprotniki, tako da je kmalu slovensko večinsko javno mnenje Orjuno začela dojemati kot teroristično organizacijo. Argumentov za to je bilo kar nekaj. V štajerskih mestih z močno nemško manjšino so orjunaši napadali njene kulturne ustanove in prireditve.¹⁶ Prirejali so različne manifestacije, recimo tedaj zelo popularna razvitja praporov ob uporabi izzivalnih parol in psovanju na račun objektov vsakokratnega pritiska. V Mariboru so uničili katoliško tiskarno, v Ljubljani pa poskušali razbiti zborovanje Antona Korošca.¹⁷ Kasneje je v Ljubljani prišlo še do oboroženega spopada med orjunaši in policijo, ker slednja ni dovolila njihovega spreveda skozi središče mesta.

V tem okviru je najbolj odmeval spopad orjunašev z delavci v Trbovljah 1. junija 1924. Orjuna je tudi tu hotela demonstrativno razviti svoj prapor, a tamkajšnji močni komunisti so že imeli svoje oborožene Proletarske akcijske čete in so orjunaše ob vhodu v mesto napadli, pri čemer je na obeh straneh padlo več žrtev. Orjuna je nato svojim padlim v Ljubljani priredila veličasten pogreb, na katerem je imel svoj slavlilni govor tudi že omenjeni Levstik. Govor je začel z značilnim stavkom, ki ga velja navesti: «Junaki! Tiho in ponosno ležite pred nami kot prvi iz vrst slovenskih Orjun, ki ste sprejeli zakrament viteške smrti v obrambi naših praporov, za slavo in čast nacije, za zmago naše neumrljive ideje» ter zatem dodal, da »Vaša kri, o bratje, vpije do neba!«¹⁸ Kar zadeva trboveljske dogodke je sicer sledil sodni proces, vendar je bilo pomembnejše to, da je od tedaj vpliv Orjune začel upadati, zaradi takih in podobnih incidentov pa jo je v Sloveniji oblast čez dve leti razpustila, drugod po Jugoslaviji pa razorožila.¹⁹ Leta 1929, z nastopom Aleksandrove diktature, je bila poleg političnih strank prepovedana tudi Orjuna. Kasneje je po letu 1931 prišlo do poskusov, da se Orjuna oživi, vendar pravih uspehov pri tem Kranjc, ki si je za to posebej prizadeval, ni dosegel. Od tedaj naprej so sicer politični prostor, ki ga je v 20. letih pokrivala Orjuna, zasedala že druga bolj ali manj podobna združenja²⁰.

Na Primorskem, kakor so v slovenski javnosti kmalu začeli poimenovati celotno slovensko etnično ozemlje, ki je po prvi vojni pripadlo Italiji, so se tamkajšnji Slovenci seveda morali soočiti s pravim fašizmom, ki je iz začetnega gibanja oktobra 1922 prerasel v državni sistem oziroma režim in ki je že čez nekaj let dobil precej totalitarne poteze.

14 Kremenšek, *Slovensko študentsko gibanje*, str. 98.

15 Šuštar, *Ekonomska Orjuna*, str. 144–146.

16 Šuštar, *Organizacija jugoslovanskih nacionalistov*, str. 240–249.

17 Friš, *Aktivnosti mestnega odbora*, str. 507–527.

18 Grdina, *Vladimir Levstik*, str. 280–281.

19 Perovšek, *Liberalizem in vprašanje slovenstva*, str. 255–258; Klopčič, *Kritično o slovenskem zgodovinopisju*, str. 409–418; Marinko, *Moji spomini*, str. 44–52.

20 Gligorijević, *Organizacija jugoslovanskih nacionalista*, str. 389–391; <http://dk.fdv.uni-lj.si/dela/Cop-Robert.PDF> (23.11.2006).

Primorski Slovenci so bili v tem novem okolju vse bolj objekt preganjanja in zatiranja, saj je t.i. obmejni fašizem kot naslednik skrajnega italijanskega nacionalizma načrtoval izenačitev državnih meja z etničnimi, torej italijanizacijo Slovencev.²¹ V začetku so sicer fašistične oblasti uporabljale tudi manj nasilne in bolj prefinjene oblike pridobivanja t.i. tujerodnega prebivalstva. Med taka sredstva je spadalo tudi ustanavljanje fašijev, torej krajevnih fašističnih organizacij, na slovenskem podeželju, s ciljem da vanje vstopajo tudi domačini. S tem bi javno pokazali lojalnost italijanski državi in režimu ter se po mnenju oblasti psihološko približali večinskemu prebivalstvu in kulturi.²² Na nekaterih območjih, posebej v krajih v sosedstvu italijanskih mest, se je množilo tudi slovensko članstvo teh fašijev, predvsem iz vrst posameznih županov, uradnikov, obrtnikov in trgovcev, ki so pač iz oportunističnih razlogov hoteli tudi na ta način zavarovati svoje položaje. Le izjemoma so v stranko vstopali tudi delavci, še posebej Slovenci, vendar je v tem času zabeležen vstop skupine slovenskih delavcev v cementarni Anhovo.²³ Formalno so vstopi Slovencev v fašistično stranko tedaj še prostovoljnega značaja. Stranka je vsaj do leta 1929 sprejemale nove člane selektivno, kasneje pa je postala množična, tudi zato, ker je za marsikoga, ki je hotel opravljati svoj poklic ali dobiti kolikor toliko pomembno službo, bilo članstvo v partiji nujno oziroma obvezno.²⁴ Seveda pa je vprašanje, koliko so se tudi osebno identificirali s programom stranke, posebej kar zadeva odnos do Slovencev. Podobno vprašanje se postavlja tudi ob ne tako redkem vstopanju slovenskih mladeničev v fašistično milico.

Vsekakor pa je bilo nekaj iskrenih fašistov v t.i. Slovenski vladni stranki, ki so jo oblasti ustanovile novembra 1922, in sicer na pobudo dvanajsterice slovenskih zastopnikov, ki so se pred tem v tem smislu ponudili prefektu v Trstu. Stranka je bila sicer ustanovljena v Gorici za goriško pokrajino, a je imela težnjo po razširitvi tudi v druge pokrajine, na kar je kazalo tudi ime začetnega glasila Glas Julijske Benečije. Sicer pa je bil glavni strankin časopis Nova doba, kasneje še z italijanskim pridatkom Era nuova. Stranka je zastopala politiko stapljanja slovenskega in italijanskega prebivalstva, pri čemer pa bi Slovenci še ohranili svoj jezik. Kakega uspeha med njimi ni dosegla, posebej je bil viden neuspeh na volitvah leta 1924, ob tem da je v bistvu služila namenom režima z razbijanjem predvolilnih shodov slovenske narodne in komunistične stranke. Poleg tega sta bili znotraj nje dve struji, zmerna je hotela asimilacijo Slovencev doseči postopoma in nenasilno, radikalna struja pa s terorističnimi, torej s praviimi fašističnimi metodami.²⁵ Še pred tem se je slovenska fašistična delegacija predstavila tudi Mussoliniju v Rimu. Kakšnega vidnega rezultata od tega pač ni bilo, saj je v Novi dobi s tem v zvezi pisalo samo to, da so »Slovenci globoko hvaležni fašistični vladi za boljše varovanje in podporo.«²⁶ Kljub temu je režim, ne glede na politično usmerjenost, puščal vse manj manevrskega prostora za izražanje slovenske identitete, kar je med drugim leta 1925 privedlo tudi do razpusta Slovenske vladne stranke, njeni najbolj zagreti člani pa so postali sestavni del italijanske fašistične stranke.

Medtem je tudi v jugoslovanski državi vse bolj pereče postajalo nerešeno nacionalno vprašanje, čeprav seveda na drugačen način. V tem okviru so izstopali spori med srbskimi in hrvaškimi elitami, da ne govorimo o drugih razlikah med narodi in pokrajinami države.

21 O italijanski fašistični politiki do primorskih Slovencev glej poleg del Lava Čermelja in Milice Kacin-Wohinz še novejša besedila Gorazda Bajca *Zločini fašističnega režima na Slovenskem*.

22 Kacin-Wohinz, *Narodnoobrambno gibanje*, str. 258–259.

23 Patat, *Il Duce ha sempre ragione*, str. 27.

24 Dolenc, *Med kulturo in politiko*, str. 215–219; Kacin-Wohinz, *Prvi antifašizem*, str. 92–94.

25 Sedmak, *Ustanovitev slovenske vladne stranke*, str. 115–135; Kacin-Wohinz, *Prvi antifašizem*, str. 92–93.

26 Sedmak, *Goriška med vojnama*, str. 218–219.

Po znanem streljanju v parlamentu je kralj Aleksander izvedel državni udar, razpustil parlament in državo preimenoval v Kraljevino Jugoslavijo, v kateri naj bi od tedaj naprej živel le še en, jugoslovanski narod. Rekli bi, da je s tem orjunaški ideal postal resničnost, a kot se je izkazalo, je bil to utopični cilj. Razpuščene oziroma prepovedane so bile tudi vse politične stranke, čez dve leti, po oktroirani ustavi, pa so bile dovoljene le še vsedržavne, ne pa narodnostne oziroma plemenske stranke, kot se je temu tedaj reklo. Toda ustaši so leta 1934 nanj izvedli uspešen atentat in vse se je začelo nekako znova. Leta 1935 in 1938 so bile izvedene volitve, ki pa so bile javne in njihovi rezultati niso mogli razrešiti nobene temeljne dileme v državi.

Aleksandrovi prvi minister general Petar Živković kot tudi kasnejši premier Milan Stojadinović sta vladala z menjavami populizma in trde roke. Tako se je tudi v glavnem toku jugoslovanskega političnega življenja pričela kazati tedaj mod(er)na avtoritarnost ob hkratnem povzdigovanju pomena množic, kar je privedlo do svojevrstne estetizacije javnega političnega nastopanja. Z zavestnim ali pa tudi nezavednim prevzemanjem vzorcev iz že fašističnih okolij so npr. politična zborovanja postajala vse bolj ideološko vznesena in ikonografsko bogata, tudi z militarističnimi obeležji. Pod slavnostnimi tribunami s politiki so bile razvrščene ravne in strumne vrste uniformiranih strankarskih milic, na Stojadinovičevih zborovanjih pa se je slišalo celo vzklike »Vodja, Vodja!« Taka slika oziroma paramilitaristične formacije v podobi bodisi zelenih ali plavih srajc, vaše zaščite, mestne straže ali slovenskih fantov so se pojavljale v vseh nacionalnih okoljih, tudi v Sloveniji.²⁷ Politični nasprotniki ob tem seveda niso izpustili priložnosti, da tega ne bi označevali kot fašizem. Posebej zlahka so take označbe meščanskim politikom dajali tedanji in tudi povojni marksistični avtorji. Aleksandrova diktatura je bila zanje monarhofašistična diktatura, režim generala Živkovića naj bi vladal v duhu jugofašizma, prevlada katoliške Slovenske ljudske stranke pod vodstvom Antona Korošca v Sloveniji pa naj bi pomenila klerofašizem. Šlo je seveda za pretiravanja, ki so se sklicevala na posamezne značilnosti strank, gibanj ali osebnosti. Kar zadeva diktaturo kralja Aleksandra je Branko Petranović upravičeno poudaril, da se pri njem ne more govoriti o fašizmu kot sistemu vladavine, predvsem pa da sploh ni bilo nobene politične osnove, na kateri bi lahko slonel tak režim. Le-ta ni imel zaslombe niti med najštevilčnejšim kmetstvom niti med srednjimi sloji, Jugoslovanska nacionalna stranka ni bila fašistična stranka, ni bilo partijske vojske, niti ni prišlo do t.i. sporazuma med delom in kapitalom itd. Tudi slovenski raziskovalec Jure Gašparič ob obravnavi diktature ni opazil kakšnih fašističnih značilnosti.²⁸

V času diktature je bilo značilno tudi nastajanje manjših političnih skupin, in sicer običajno okrog določenih tiskanih glasil, ki so sčasoma prerasla v neke vrste politična gibanja s povečini ekstremnimi političnimi nazori, ti pa so spet v določenem segmentu spominjali na fašistične. Je pa bilo tudi zanje značilno predvsem podpiranje diktature in zavzemanje za idejo o integralni jugoslovanski narod. V Sloveniji se je iz nekaterih predhodnih združenj leta 1934 oblikovalo Združenje borcev Jugoslavije – Boj, katerega glasilo je bil *Prelom*. Njegova značilnost je bilo fanatično zastopanje svojih idej ter prirejanje množičnih zborovanj, ki so jih varovali vojaško formirani rediteljski odredi. Nasprotniki so ga seveda označili za fašističnega, česar se del njegovega vodstva niti ni branil. Gibanje je doseglo razmeroma veliko popularnost, a je pod vplivom večinske, tudi levičarske politike že leta 1935 razpadlo na dva dela, pri čemer je večji del pod vodstvom Avgusta Kusterja prešel k novemu gibanju Zbor.²⁹ Podobno, a manj odmevno je bilo gibanje okrog

27 Stojadinović, *Ni rat ni pakt*, str. 533.

28 Petranović, *Istoriografske kontroverze*, str. 72–76; Gašparič, *SLS pod kraljevo diktaturo*, str. 53–72.

29 Mikuž, *Oris zgodovine Slovencev*, str. 428; Gligoričević, *Politički pokreti*, str. 59–61.

lista Borba, ki je sicer delovalo v okviru vsejugoslovanske Jugoslovanske akcije. Ob tem se je spet aktiviral neutrudni Marko Kranjc.³⁰ Še manj pomembno je bilo gibanje oziroma glasilo Pohod, spet v okviru vsejugoslovanske Narodne odbrane, a obe združenji je oblast razpustila leta 1937.

Poleg omenjenih gibanj pa je nekaj značilnih fašističnih potez kazalo predvsem še Jugoslovansko ljudsko gibanje Zbor, ki se je precej zasidralo tudi v slovenskem prostoru. Njegova ideologija in tudi nadaljnje delovanje sta bila tesno povezana z njegovim ustanoviteljem Dimitrijem Ljotičem, srbskim pravnikom, ki se je v Franciji navzel idej Charlesa Maurrasa, ki je med drugim zavračal dosežke francoske revolucije, demokracijo in individualizem.³¹ Že takoj, ko se je začel uveljavljati v srbskem političnem življenju, je postal znan po širjenju izrazito konservativnih idej. Naslanjal se je na religijo, poudarjal pomen zadrug in domnevno pravega slovanskega načina proizvodnje ter kazal vse večji odpor do parlamentarne demokracije oziroma do demokracije sploh. Gibanje Zbor je nastalo v začetku leta 1935, ko je prišlo do združitve več manjših združenj, med katerimi je bila tudi Jugoslovanska akcija in del slovenskega gibanja Boj. Tudi Ljotić se ni izognil napadom na židovstvo, za katerega je ugotavljal, da so v njegovi službi razni protinarodni sistemi kot so kapitalizem, demokracija, individualizem in ateizem. Sam je priznal, da je med njegovo ideologijo in fašizmom precej podobnosti, a je izpostavil tudi razlike, med drugim dejstvo, da Zbor na oltar ni postavljaval države ali rase. V okviru jugoslovanske države, ki ji ni nasprotoval, se je zavzemal za načrtno gospodarstvo, predvsem za graditev stanovske zadrugne države.

V vodstvo Zbora so prišli tudi Slovenci, ki so poskrbeli, da se je vpliv in članstvo gibanja širilo tudi v Dravski banovini. V najožjem vodstvu je bil Fran Kandare, še bolj znan med zboraši pa je bil Danilo Gregorič, ki pa se je v Beogradu že povsem vživel v srbsko okolje. Tam je postal vodja zboraške mladine, šef odseka za propagando, svoj trenutek slave pa je doživel med vojno, ko je objavil knjigo »Samomor Jugoslavijec«, ki je bila ponatisnjena tudi v Nemčiji.³² V sami Sloveniji je bil ustanovljen banovinski odbor Zbora, na čelu z Arturjem Šturmom. Od leta 1936 je imelo gibanje tudi svoje istoimensko slovensko glasilo, osrednje v Beogradu pa se je imenovalo Otadžbina. Širjenje idej Zbora se je začelo s številnimi predavanji pristašev, med katerimi je bilo kar nekaj izobražencev, a večino članstva so tvorili delavci, kmetje in uradniki. Občasno je v Slovenijo prišel tudi Ljotić, njegovi tukajšnji govori so bili prežeti s protikomunizmom in protiliberalizmom, k čemur je ponavadi dodajal še malo misticizma. Tipično je bilo npr. njegovo retorično vprašanje: »Glejte tovariši, zakaj smo proti liberalni demokraciji in parlamentarizmu? Kratko in malo zato, ker je v njima klika nereda in neodgovornosti.«³³ T.i. Omladina Zbora je izdajala svoje knjižice, kot je bilo tedaj v navadi pri skoraj vseh političnih opcijah. Zbor je doživel nekaj podpore tudi med akademsko mladino, ustanovljen je bil Akademski pododbor, študentski pristaši pa so se zbirali v okviru kluba Edinstvo. Zaradi svoje glasnosti so zboraši na univerzi dajali vtis, da imajo nesorazmerno velik vpliv.³⁴ Toda njihov vpliv se je širil celo na srednje šole, med katerimi gre omeniti predvsem gimnazijo v Celju. Tam je bil sicer prvo ime Izidor Cergol, ki je leta 1939 obnovil izdajanje lista Zbor, vendar je bil tudi ta kmalu prepovedan. Cergol je vreden omembe tudi zato, ker je v zadnjem letu 2. svetovne vojne med nemško okupacijo in kot šef propagande v pokrajinski upravi Leona Rupnika spet imel priložnost širiti ljotičevsko ideologijo. Tudi tedaj

³⁰ Mikuž, *Oris zgodovine Slovencev*, str. 426–427.

³¹ Cohen, *Serbia's Secret War*, str. 13–15.

³² Gregorič, *So endete Jugoslawien*; Grdina, *Danilo Gregorič*, str. 85.

³³ Ljotić, *Socialno politične osnove*, str. 30.

³⁴ Vidovič-Miklavčič, *Mladina med nacionalizmom*, str. 234–242.

pa je našel podporo le med maloštevilnimi mladimi izobraženci, ki pa so zaradi podpore Rupnika in v ozračju ostrega protikomunističnega boja izvajali silovito propagando tudi proti parlamentarni demokraciji in za mesto Slovencev v t.i. novi Evropi pod nemškim vodstvom.³⁵

Čeprav je bil Ljotić v bistvu del srbske politične elite, pa je zapadal v ostre spore z drugimi politikami in zato nikdar ni dosegel, da bi se Zbor lahko preobrazil v normalno politično stranko. Kljub temu je na volitvah s svojo listo lahko sodeloval na parlamentarnih volitvah, pri čemer vidnega uspeha ni dosegel, v Dravski banovini je npr. leta 1935 dobil 2503 glasove, leta 1938 pa le še 1132 glasov, kar je bilo seveda daleč premalo za dosego poslanskega mandata.³⁶ Tudi drugače je vodja Zbora v jugoslovanskem okolju postal vse bolj kontroverzna osebnost, saj je odkrito pokazal svoje simpatije za nacistično Nemčijo, še bolj pa potem, ko se je s t.i. afero s Tehnično unijo pokazalo, da je s strani nacistov tudi financiran.³⁷ Poleg tega so njegovi pristaši v prav fašistični maniri uporabljali tudi nasilje. Ko so zboraši oktobra 1940 fizično napadli študente tehnične in tudi drugih fakultet v Beogradu, je vlada, ki se je že nekaj časa ukvarjala z idejo, da bi gibanje prepovedala, to sedaj tudi storila.³⁸ Zbor naj bi v zadnjem obdobju svojega življenja prav zaradi njegovega delovanja proti komunizmu podpiral tudi Anton Korošec, ki je tudi sicer v zunanji kot tudi notranji politiki vse bolj pogosto vlekel poteze v smeri približevanja državam osi.³⁹ Toda dejavnosti članov in pristašev Zbora s tem ni bilo konec; delovali so še naprej v ilegali, med drugim tudi v okviru organizacije Beli orli. Po okupaciji Srbije je Ljotić spet dobil svojo priložnost, to pot kot nemški kolaboracionist. Ustanovil je protikomunistično formacijo Srbski prostovoljski korpus, v čigar vrstah je bilo tudi nekaj slovenskih Ljotičevcev. Del le-teh se je leta 1944 pod vodstvom že omenjenega Cergola umaknil v Ljubljano.

Ko govorimo o fašizmu oziroma nacizmu na Slovenskem je treba vsaj omeniti nemško manjšino, predvsem tisto v štajerskih mestih in na Kočevskem, ki se je v 30. letih, posebej pa po priključitvi Avstrije vse bolj nacistificirala. To je povzročalo napetosti s slovenskim prebivalstvom, ki se je upravičeno čutilo ogroženo. To se je z okupacijo aprila 1941 izkazalo za povsem upravičen strah, pri čemer je tedaj veliko pripadnikov omenjene manjšine delovalo kot peta kolona, med samo okupacijo pa so jo vključili v nacistični okupacijski aparat in je pomagala oblastem pri raznarodovanju Slovencev. Je pa res, da se je tudi manjši del Slovencev pod vtisom zmagovite nemške sile v začetku priključil nacistični strani.

V Ljubljanski pokrajini je italijanska fašistična okupacijska oblast že od vsega začetka imela v načrtu fašizacijo celotnega družbenega življenja, v perspektivi pa tudi italijanizacijo, kar naj bi novo priključeno pokrajino v vseh pogledih izenačilo z ostalo državo. Ustanovljena je bila fašistična stranka, katere člani pa so lahko postali le italijanski državljani, kar pa Slovenci še niso bili. Sestavljali sta ju bojni fašij in ženski fašij, t.i. centri pomoči pa so bili namenjeni splošnemu uveljavljanju fašističnih ustanov med Slovenci. Za slovensko prebivalstvo so bile namenjene predvsem pomožne fašistične organizacije. V okviru ženskega fašija sta to bili organizacija kmečkih gospodinj ter organizacija delavk in hišnih pomočnic. Veliko truda so oblasti vložile v prodor med mladino, kjer so tudi s pomočjo raznih pomoči in tečajev dosegle nekaj vpisa v t.i. Italijansko liktorsko mladino Ljubljane. Na še večje težave so naleteli pri vzpostavljanju fašistične univerzite-

³⁵ Mlakar, *Slovensko domobranstvo*, str. 398–414.

³⁶ Stefanović, *Zbor Dimitrija Ljotića*, str. 41–47.

³⁷ Mlakar, *Elemente des Faschismus*, str. 157.

³⁸ Gligoričević, *Napad Ljotičevaca*, str. 52–80.

³⁹ Godeša, *Čas odločitev*, str. 78.

tne mladine, kjer so si pomagale z grožnjami z zaprtjem univerze. Strokovna, stanovska in interesna združenja pa so bila organizirana v skladu s fašistično korporativno ureditvijo v posamezne pokrajinske zveze, ki jih je na vrhu združeval pokrajinski korporacijski svet. Članstvo v omenjenih zvezah je bilo seveda obvezno.⁴⁰

Kot posledica prve svetovne vojne, naknadno pa še ekonomske krize, se je liberalna demokracija med obema vojnoma očitno znašla v hudi krizi. Eden od odgovorov na to so predstavljala razna ekstremna gibanja, pretežno desne provenience, od katerih so številna nosila očitna fašistična obeležja. To je, kot smo videli, veljalo tudi za Jugoslavijo oziroma Slovenijo, toda hkrati je tudi jasno, da tu ni šlo za »polnokrvna« fašistična gibanja. S tem v zvezi je zato treba omeniti vprašanje t.i. generičnega fašizma, kjer gre za razrešitev dileme, ali namreč obstaja zgolj en model »vzorčnega« fašizma ali pa gre za več nacionalnih vrst fašizmov, ki pa kljub svojim posebnostim zaslužijo to oznako. Zagovorniki koncepta o generičnem fašizmu kot merilo tako postavljajo nekaj temeljnih značilnih elementov in s tem posledično izpostavljajo kot fašizem predvsem kompleks italijanskega in nemškega fašizma/nacizma, medtem ko drugi v fašizem brez predsodkov uvrščajo pojave, ki segajo od Action française pa do avstrijskega Jörga Haiderja. Po Rogerju Griffinu kot najbolj uveljavljenem zagovorniku teorije o generičnem fašizmu (drugi je Wolfgang Schieder) je možno fašizem definirati na nekaj skupnih potezah in ideoloških načelih, ki so tako značilni za vse tipe fašizma. Toda, in to je najšibkejša točka njegove hipoteze, v ta obvezni nabor značilnosti ne uvršča antisemitizma. Ve se zakaj, namreč zaradi italijanskega fašizma, za katerega protijudovstvo vsaj v prvem obdobju ni bilo značilno.⁴¹ In če k temu dodamo še diskusijo, ali je fašizem sploh totalitarni sistem, kjer namreč spet postane vprašljiv italijanski fašizem, je jasno, da gre za večni krog znanstvenih diskusij, ki pa so za naš kratki pregled preveč dalekosežne.

Vprašanje je torej, kako naj z opisanega vidika označimo tistih nekaj političnih pojavov na Slovenskem, ki smo jih predstavili oziroma kako naj jih poimenujemo. Glede na dejstvo, da nekateri avtorji celo pri hrvaškem ustaštvu postavljajo pod vprašaj njegov fašistični značaj ali pa v tej zvezi govorijo o t.i. predfašizmu ali polfašizmu, je jasno, da je naša zadrega velika. Zadevni Oxfordov priročnik si pri tem n.pr. pomaga z definicijo o nezrelih fašizmih (abortive fascisms).⁴² Še bolj zanimivo je stališče italijanskega urednika zbornika o vzhodnoevropskih fašizmih, ki je postavil definicijo o lažnih, nepravilnih fašizmih.⁴³ Kakorkoli že, nujno se zdi vsaj v grobih obrisih preveriti, kateri ideološki in praktično-politični elementi vežejo gibanja, ki smo jih predstavili, na fašizem. Dejansko so bila vsa do neke mere usmerjena protikapitalistično in predvsem protikomunistično in nekatera, kot Orjuna, tudi protiklerikalno. Toda hkrati Orjuna ni bila proti parlamentarni demokraciji. Pri vseh je prisoten antisemitizem, toda pri vseh razen pri Zboru je bila to le neka načelna in splošna poza. Kar se tiče uporabe nasilja, sta bila zadevno načelno stališče in tudi praksa prisotna pri Orjuni in delno pri Zboru. Toda vse to je bilo nedozorelo, neizrazito in predvsem nikoli ni doseglo dimenzij, ko bi lahko resno ogrožalo obstoječi družbeni sistem in etabrirane politične stranke. Führer princip je bil prisoten pri Ljotiću, a to je njemu v političnem boju bolj škodovalo kot koristilo.

Toda dva elementa, radikalni nacionalizem in korporativizem, sta bila značilna za vsa omenjena gibanja. Pri prvem je šlo predvsem za jugoslovanski integralni nacionalizem, kar je vsekakor zanimivo, vendar se s tem zmanjšuje nujnost, da ta gibanja sploh ozna-

40 Ferenc, *Fašisti brez krinke*, str. 58–74.

41 http://archivistorico.corriere.it/2003/marzo/10/Non_solo_nero_bruno_tutti_co_0_030310075.shtml (18.10.2011); <http://www.recensionidistoria.net/Schieder.pdf> (18.10.2011).

42 *Oxford Readers: Fascism*, str. 169–241; *Fascism: a Reader's Guide*, str. 229–253.

43 Ambri, *I falsi fascismi*.

čimo za slovenska, kljub slovenskemu članstvu. To je bil gotovo tudi razlog, da so ostajala na robu tedanjega slovenskega političnega življenja. To je dobro vnovčevala SLS, ki se je sicer s taktičnimi odmikanji le zavzemala za dosego slovenske avtonomije znotraj jugoslovanske države. Je pa res, da je znotraj katoliškega tabora prav v 30. letih začela delovati ekstremna politična skupina Stražarjev, ki je na podlagi papeških enciklik zagovarjala poleg katoliškega integralizma tudi slovenski nacionalizem. A tudi njen doseg je ostal omejen le na del študentske populacije.⁴⁴ Tudi ta skupina se je seveda zavzemala za stanovsko ureditev družbe oziroma za korporativizem, kar naj bi jo približevalo fašizmu. Toda koncept korporativizma je bil v 30. letih v iskanju nečesa novega na Slovenskem in tudi drugod skoraj splošno sprejeta ideja in tudi zato ne more biti odločilni kriterij pri razvrščanju političnih skupin med fašistične. Za neke vrste korporativizem so se namreč zavzemali celo slovenski liberalci. Proti stanovski ureditvi pa so bili seveda komunisti, ki so to idejo s pridom uporabljali, ko so večinske nasprotnike na Slovenskem označevali za klerofašiste. Edvard Kardelj je npr. za klerofašista razglasil celo krščanskosocialnega sociologa Andreja Gosarja, ki se je zavzemal za neke vrste harmonijo med delom in kapitalom.⁴⁵ Ironija zgodovine pri tem je, da je po mnenju nekaterih analitikov prav Kardelj po drugi svetovni vojni prek t.i. socialističnega samoupravljanja tudi sam uveljavljal nov tip korporativizma.⁴⁶ Z omembo slednjega pojava pa smo seveda že tudi končali iskanje sledi fašizma na Slovenskem.

Povzetek

BORIS MLAKAR

Fašizem in slovenske izkušnje

Slovenski narod je v prvi polovici 20. stoletja s fašizmom imel mnogo negativnih, celo usodnih izkušenj. Najprej je treba omeniti dvajsetletno raznarodovalno nasilje italijanskega fašizma nad primorskimi Slovenci, kot drugo pa okupacijo in zatem še hujše nasilje italijanskega fašizma in nemškega nacizma med 2. svetovno vojno. O omenjenih izkušnjah so bile izvedene že številne raziskave in objavljene tehtne študije, zato se v pričujočem besedilu omejujemo samo na prikaz tistih gibanj in političnih pojavov med samimi Slovenci, ki so imeli vsaj nekatere značilnosti fašizma, ali z drugimi besedami, skušamo odgovoriti na vprašanje, ali in v koliko je obstajal tudi slovenski fašizem.

Uvodoma je samo kot zanimivost treba omeniti pojav slovenske Narodne socialistične stranke, ki delovala v začetku 20. let, a jo je na nemško nacistično stranko vezala zgolj podobnost imena. Je pa v tem okviru bilo zanimivo srečanje enega izmed voditeljev stranke Branimirja Kozinca s Hitlerjem v Münchnu leta 1921, ki pa ni pustilo pri slovenski stranki nobenih posledic. Povsem drugačnega značaja pa je bilo gibanje, ki se je v približno istem času pojavilo pod imenom Organizacija jugoslovanskih nacionalistov oziroma Orjuna. Na podlagi tradicije mladinskih nacionalističnih društev in predvsem s ciljem bojevati se proti italijanski zasedbi Primorske so sprva večino članstva predstavljali primorski emigranti. Orjuna se je zato najbolj razširila v Dalmaciji in Sloveniji, kasneje tudi drugod po Jugoslaviji. Nekaj let je bila na čelu protiitalijanske kampanje na Primorskem, sredi 20. let pa jo je v tem pogledu postopoma nadomestil Tigr. Drugače je Orjuna zastopala stališče o enotnem jugoslovanskem narodu, pri čemer se je s svojimi

⁴⁴ Vidovič-Miklavčič, *Kratek oris korporativizma*, str. 22–23; Žebot, *Korporativno narodno gospodarstvo*.

⁴⁵ Kardelj, *Zbrana dela*, str. 276; Krašovec, *Stanovska država*.

⁴⁶ Lukšič, *Preoblečeni korporativizem*, str. 47–55.

nasprotniki, to so bili predvsem komunisti, klerikalci, nemška manjšina in separatisti, bojevala tudi z nasilnimi sredstvi ob uporabi značilne revolucionarne frazeologije. Prisoten je bil tudi antisemitizem. Voditelj slovenske Orjune je bil inž. Marko Kranjc. Po spopadu z delavci v Trbovljah leta 1924 je oblast dejavnost Orjune začela omejevat, ter jo dokončno prepovedala leta 1929.

Na Primorskem je italijanska fašistična oblast skušala leta 1922 slovenske prebivalce pritegniti tudi z ustanovitvijo Slovenske vladne stranke, ki je v skladu z željami režima zastopala politiko stapljanja slovenskega in italijanskega prebivalstva, pri čemer bi Slovenci ohranili svoj jezik. Ker je zatem režim prešel na politiko popolne italijanizacije, takšno stališče ni imelo več nobenega smisla in je stranka bila kmalu razpuščena, medtem ko so v italijansko fašistično stranko odslej Slovenci stopali kot posamezniki, a ne toliko iz prepričanja, temveč iz potrebe oziroma nujnosti po ekonomskem preživetju. Medtem je v sami Jugoslaviji leta 1929 kralj Aleksander uvedel osebno diktaturo, ki pa kljub avtoritarnemu značaju ni imela fašističnih obeležij, po nekaj letih pa je spet prišlo do uvedbe sicer omejenega parlamentarnega sistema. Je pa kasneje pod vladno Milana Stojadinovića prišlo do t.i. pomasovljenja in tudi militarizacije javnih političnih zborovanj, kar je v določeni meri spominjalo na fašistično estetiko. V tem času se je pojavilo nekaj manjših in zanimivih političnih gibanj, ki so imela nekatere značilnosti, ki so sodobnike spominjale na italijanski fašizem. Med njimi gre omeniti Združenje borcev Boj ter gibanji okrog listov Borba in Pohod. Zastopala so idejo o enotnem jugoslovanskem narodu, nekatera pa so spominjala na fašizem predvsem po svojih javnih militariziranih nastopih. V okviru katoliškega tabora velja vsaj omeniti ekstremistično društvo Straža, ki se je zavzemalo za korporativno ureditev države in družbe.

Pomembnejše je bilo Jugoslovansko ljudsko gibanje Zbor, ki ga je v Srbiji ustanovil Dimitrije Ljotić, a se je razširilo tudi v Slovenijo, kjer je imelo svoje podpornike tudi med izobraženci, akademiki in celo dijaki. Zanj je bilo značilno zavračanje parlamentarne demokracije, nasprotovanje židovstvu in komunizmu ter poudarjanje pomena religije in t.i. slovanskega načina proizvodnje oziroma zadrug. Zbor je sodeloval tudi na obeh volitvah leta 1935 in 1938, a brez omembe vrednega uspeha. Med Slovenci je treba omeniti Izidorja Cergola, ki je kasneje med 2. svetovno vojno najprej bival v Srbiji kot član tedaj že kolaboracionistične Ljotičeve organizacije. Leta 1944 je prišel v Ljubljano, kjer je v okviru pokrajinske uprave Leona Rupnika vodil agresivno protikomunistično kampanjo, ki je imela določene nacistične in skrajno nacionalistične značilnosti. Že pred tem je italijanska okupacijska oblast v Ljubljanski pokrajini uvajala fašistični sistem, pri čemer so bile za Slovence dostopne le pomožne fašistične organizacije. Javno in gospodarsko življenje je bilo organizirano v skladu s fašistično korporativno oziroma sindikalno ureditvijo.

Iz omenjenega kratkega pregleda vsekakor izhaja, da med Slovenci pravega avtohtonega fašističnega gibanja ni bilo, pač pa je bilo kar nekaj obrobnih političnih skupin, ki so imele posamezne značilnosti generičnega fašizma. Med te spadajo protidemokratska usmerjenost, skrajni nacionalizem, protikomunizem, antisemitizem, avtoritarnost, kult voditelja, zavzemanje za stanovsko državo ipd. Vse to je bilo prisotno tudi v slovenskem političnem prostoru, a je bilo daleč od zadevnih razsežnosti in intenzivnosti v Italiji ali Nemčiji.

Viri in literatura

Arhivski viri

Archivio Centrale dello Stato (ACS), Roma, Ministero dell' interno, Direzione Pubblica sicurezza, Divisione Affari generali e riservati, G 1, Associazioni, b. 245.

Objavljeni viri

Ferenc, Tone, *Fašisti brez krinke: Dokumenti 1941-1942*. Maribor: Založba Obzorja, 1987.

Perovšek, Jurij, *Programi političnih strank, organizacij in združenj na Slovenskem v času Kraljevine SHS (1918-1929), Viri 13*. Ljubljana: Arhivsko društvo Slovenije, 1998.

Elektronski viri

<http://dk.fdv.uni-lj.si/dela/Cop-Robert.PDF> (23.11.2006).

http://archiviostorico.corriere.it/2003/marzo/10/Non_solo_nero_bruno_tutti_co_0_030310075.shtml (18.10.2011).

<http://www.recensionidistoria.net/Schieder.pdf> (18.10.2011).

Monografije

Ambri, Mariano (ur.), *I falsi fascismi: Ungheria, Jugoslavia, Romania 1919-1945*. Roma: Jouvence, 1980.

Bartulović, Niko, *Od Revolucionarne Omladine do Orjune: Istorijat jugoslovenskog omladinskog pokreta*. Split: Direktorium Orjune, 1925.

Cohen, Philip, *Serbia's Secret War: Propaganda and the Deceit of History*. Texas: A&M University Press, 1996.

Dolenc, Ervin, *Med kulturo in politiko*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2010.

Fascism: a Reader's Guide. Aldershot, 1976, str. 229–253.

Gašparič, Jure, *SLS pod kraljevo diktaturo*. Ljubljana: Modrijan založba, 2007.

Godeša, Bojan, *Čas odločitev: katoliški tabor in začetek okupacije*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 2011.

Gregorič, Danilo, *So endete Jugoslawien*. Leipzig: Wilhelm Goldmann Verlag, 1943.

Hribar, Ivan, *Moji spomini: II. del: Osvobojevalna doba*. Ljubljana: Tiskarna Merkur, 1928.

Kacin Wohinz, Milica, Verginella, Marta, *Primorski upor fašizmu 1920-1941*. Ljubljana: Društvo Slovenska matica, 2008.

Kacin-Wohinz, Milica, *Prvi antifašizem v Evropi. Primorska 1925-1935*. Koper: Založba Lipa, 1990.

Kacin-Wohinz, Milica, *Narodnoobrambno gibanje primorskih Slovencev 1921-1928, I. knjiga*. Koper: Založba Lipa, 1977.

Kardelj, Edvard, *Zbrana dela, Prva knjiga*. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1989.

Klopčič, France, *Kritično o slovenskem zgodovinopisju*. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1977.

Krašovec, Stane, *Stanovska država brez maske: Vladimir Kostanjevec*. Ljubljana: Tominc Tone, 1934.

Kremenšek, Slavko, *Slovensko študentovsko gibanje 1919-1941*. Ljubljana: Inštitut za zgodovino delavskega gibanja, 1972.

- Ljotić, Dimitrije, *Socialno politične osnove sodobne Jugoslavije*. Maribor: O. Z., 1938.
- Marinko, Miha, *Moji spomini*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1971.
- Matković, Hrvoje, *Svetozar Pribičević i Samostalna demokratska stranka do šestojanuarske diktature*. Zagreb: Liber, 1972.
- Mikuž, Metod, *Oris zgodovine Slovencev v stari Jugoslaviji 1917-1941*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1965.
- Mlakar, Boris, *Slovensko domobranstvo 1943-1945: Ustanovitev, organizacija, idejno ozadje*. Ljubljana: Slovenska matica, 2003.
- Oxford Readers: Fascism*. Oxford, New York: Oxford University Press, 1995.
- Patat, Luciano, *Il Duce ha sempre ragione: Il fascismo in provincia di Gorizia e nella Bassa Friulana*. Gradisca d'Isonzo: Centro Isontino di Ricerca e Documentazione Storica e Sociale »Leopoldo Gasparini«, 2009.
- Perovšek, Jurij, *Liberalizem in vprašanje slovenstva: Nacionalna politika liberalnega tabora v letih 1918-1929*. Ljubljana: Modrijan, 1996.
- Petranović, Branko, *Istoriografske kontroverze*. Beograd: Službeni list SRJ, 1998.
- Sedmak, Drago, *Goriška med vojnama: Slovenci in fašizem na Goriškem 1920-1926 (Slovenska vladna /fašistična/ stranka)*. Gorica: Društvo RAT-SLOGA, 2009.
- Statut in program organizacije jugoslovenskih nacionalista*. Ljubljana: Učiteljska tiskarna, 1923.
- Stefanović, Mladen, *Zbor Dimitrija Ljotića 1934-1945*. Beograd: Narodna knjiga, 1984.
- Stojadinović, Milan, *Ni rat ni pakt: Jugoslavija između dva rata*. Rijeka: Otokar Kerševani, 1970.
- Šuklje, Fran, *Sodobniki mali in veliki*. Ljubljana: Založba Satura, 1933.
- Vidmar, Josip, *Moj obraz*. Ljubljana: Modrijan, 2011.
- Vidovič-Miklavčič, Anka, *Mladina med nacionalizmom in katolicizmom*. Ljubljana: Študentska organizacija Univerze, 1994.
- Zečević, Momčilo, *Na zgodovinski prelomnici: Slovenci v politiki jugoslovanske države 1918-1929*. Maribor: Založba Obzorja, 1986.
- Žebot, Ciril, *Korporativno narodno gospodarstvo*. Celje: Družba sv. Mohorja, 1939.

Razprave

- Bajc, Gorazd, Zločini fašističnega režima na Slovenskem. *Totalitarizmi na Slovenskem v 20. stoletju*. Ljubljana: Študijski center za narodno spravo, 2010, str. 127–138.
- Dolenc, Ervin, Italijanski fašizem, Slovenci, slovenski fašizem. *Zgodovina v šoli*, let. 10, 2001, št. 1, str. 18–26.
- Đurašković, Stevo, Ideologija Organizacije jugoslovenskih nacionalista (Orjuna). *Časopis za suvremenu povijest*, let. 43, 2011, št. 1, str. 225–246.
- Friš, Darko, Aktivnosti mestnega odbora Orjuna v Mariboru v prvem letu delovanja. *Studia Historica Slovenica*, let. 4, 2004, št. 2–3, str. 507–527.
- Gligorijević, Branislav, Profašistička organizacija »Orjuna« i revolucionarni radnički pokret Jugoslavije. *Revolucionarno delavsko gibanje v Sloveniji v letih 1921-1924*. Ljubljana: Partizanska knjiga, 1975, str. 123–134.
- Gligorijević, Branislav, Politički pokreti i grupe sa nacionalsocijalističkom ideologijom i njihova fuzija u Ljotićevom Zboru. *Istorijski glasnik*, let. 17, 1965, št. 4, str. 35–83.
- Gligorijević, Branislav, Napad Ljotićevaca na studente Tehničkog fakulteta u Beogradu u oktobru 1940 i rasturanje Ljotićevog »Zbora«. *Istorijski glasnik*, let. 15, 1963, št. 2, str. 52–80.
- Gligorijević, Branislav, Organizacija jugoslovenskih nacionalista (Orjuna). *Istorija XX. Veka, Zbornik radova V.*, 1963, str. 315–393.

- Grdina, Igor, Vladimir Levstik v času in prostoru. *Hilarij Pernat, Vladimir Levstik*. Maribor: Obzorja, str. 207–318.
- Grdina, Igor, Danilo Gregorič. *Nova slovenska biografija*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2009, str. 77–86.
- Legiša, Lino, Odgovor slovenskih pisateljev na fašistično zatiranje. *Pazinski memorijal* 9. Pazin: [s.n.], 1976, str. 241–244.
- Lukšič, Igor, Preoblečeni korporativizem na Slovenskem. *Časopis za kritiko znanosti*, let. 20, 1992, št. 148–149, str. 47–55.
- Melik, Jelka, Orjunaši na sodišču. *Kronika*, let. 37, 1989, št. 3, str. 247–253.
- Mrak, Boris, Elemente des Faschismus in einigen politischen Bewegungen in Slowenien 1918–1945. *Jahrbuch für Zeitgeschichte*, 1980/1981, str. 151–162.
- Perovšek, Jurij, Srečanje Hitler – Kozinc. *Slovenska kronika XX. stoletja 1900–1941*. Ljubljana: Nova revija, 1997, str. 270.
- Perovšek, Jurij, Slovenski avtonomizem socialistične smeri v letu 1923. *Prispevki za novejšo zgodovino*, let. 34, 1994, št. 2, str. 163–176.
- Sedmak, Drago, Ustanovitev slovenske vladne stranke na Goriškem 1922. *Goriški letnik*, št. 6, 1979, str. 115–136.
- Šuštar, Branko, Ekonomska Orjuna: poskus gospodarske organizacije jugoslovanskih nacionalistov v 20-ih letih tega stoletja. *Kronika*, let. 38, 1990, št. 3, str. 144–146.
- Šuštar, Branko, Organizacija jugoslovanskih nacionalistov in izgredi v Slovenski Bistrici aprila 1923. *Zbornik občine Slovenska Bistrica*, zv. 2. Slovenska Bistrica: Skupščina občine, 1990, str. 240–249.
- Vidovič-Miklavčič, Anka, Kratak oris korporativizma na Slovenskem 1929–1941. *Zgodovina v šoli*, let. 10, 2001, št. 2, str. 22–23.